

मूल्याधिष्ठित संभाषण कला

प्रा. डॉ. विनय भोळे

पाश्चात्यीकरणामुळे एकूणच सर्वमान्य गैरसमज रूढ झालेला आहे की व्यवस्थापनशास्त्र (Management) हे पहिल्या महायुद्धानंतर उदयास आलेले व गेल्या पन्नास ते साठ वर्षात विकसित झालेले शास्त्र आहे. परंतु प्राचीन भारतीय ग्रंथांचा धांडोळा घेतल्यास असे नक्की लक्षात येते की, ख्रिस्तपूर्व सात हजार वर्षापूर्वी विकसित झालेल्या सूत्रपद्धतीत आधुनिक व्यवस्थापनशास्त्राचे कंगोरे दिसतात. कमीत कमी शब्दांमध्ये केलेली एखाद्या तत्वाची मांडणी म्हणजेच सूत्र.

आर्य चाणक्य यांनी ख्रिस्तपूर्व 330 मध्ये सम्राट चंद्रगुप्त यांच्या राज्यारोहणानंतर लगेचच सक्रीय राजकारणातून दूर होऊन आजही जगाला विस्मयकारक वाटणारा 'अर्थशास्त्र' हा ग्रंथ निर्मिला.

चाणक्य निर्मित नीतीसूत्र देखील त्याच दर्जाची आहेत. एकूण 450 सूत्रांमध्ये त्यांनी आजच्या सनदी अधिकाऱ्यांना व व्यवस्थापकांना चिरंतन उपयोगी पडावी अशी माहिती पुरवली आहे.

प्रियमप्यहितं न वक्तव्यम् ।

कोणत्याही परिस्थितीत अहितकारक सत्य किंवा असत्य बोलू नये.

सुप्रसिद्ध लेखक ना. सी. फडके नेहमी म्हणत, 'काय बोलावे' यापेक्षा 'काय बोलू नये' हे महत्वाचे. काय व कसे बोलावे हे एकवेळ नाही कळले तरीही चालेल पण नको ते बोलल्यामुळे अनेकदा फारच कठीण प्रसंग निर्माण होतात. दूरदर्शनवरच्या बातम्या पाहताना एखाद्या जबाबदार व्यक्तीच्या बेजबाबदार वक्तव्याचा समाचार घेणारी तज्ज्ञ मंडळी त्या वक्तव्याची चिरफाड करताना आपण नेहमीच पाहतो. अशाच वक्तव्यांमुळे विधानसभा किंवा लोकसभा येथे होणारा गोंधळही आपल्याला सुपरिचित आहे. आजवर अनेक प्रतिथयश लोक अशा बेजबाबदार व्यक्तव्यामुळे अडचणीत आले आहेत.

अडीच हजार वर्षापूर्वी अशा वक्तव्याचा समाचार घेताना आर्य चाणक्य म्हणतात, कोणालातरी खूश करण्यासाठी किंवा फसवण्यासाठी कांहीतरी वावगं बोलू नका. लोकांना व समाजाला हितकारक परंतु कटू वाटणारी कामं करा परंतु त्यावर निरर्थक बोलू नका. लोकांना आज वा उद्या अशा कामांची महती कळते. परंतु विनाशकारी विषय गोडपणे समोरच्या व्यक्तीच्या गळ्यात उतरवणारे संभाषणचातुर्य मात्र कुचकामीच म्हणावे लागेल. अहितकारी विषय उत्तम प्रकारे मांडणाऱ्याला राजद्रोहीच म्हणायला हवे.

त्याच धर्तीवर आधुनिक काळात एखाद्या कंपनीत किंवा संस्थेत सत्तेसाठी आसुसलेले लोक केवळ सत्ताग्रहणासाठी चुकीच्या पद्धतीने एखादी विनाशकारी संकल्पना मांडतात. त्यावेळी त्या बोलण्याचा परिणाम फार भयंकर होत असतो.

अनेक अतिरेकी व नक्षलवादींना समाजविघातक कार्याला प्रोत्साहन देणारे त्यांचे नेते उत्तम वक्ते असतात. परंतु अशा वक्तव्यामागील विचार घातक असतात. स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतातील अनेक समाजसुधारक नेत्यांनी समाजातील गैर चालीरिती बंद करताना कटूसत्य समाजासमोर मांडले ते व्यापक विचारांना मर्यादित शब्दांमध्ये गुंफतच. ते लोकांनी स्वीकारले व ती नावं आजही समाजात, आदरानं घेतली जातात कारण त्या कार्यामध्ये असलेला कार्यकारणभाव शुद्ध व प्रामाणिक होता म्हणूनच.

अशाच प्रकारचे व्यवस्थापनाच्या चुकीच्या निर्णयावर ताशेरे ओढणारे कर्मचारी व युनियनचे नेते जर सक्षम आणि सत्यप्रिय असतील तर योग्य संभाषण कौशल्याचा वापर करून तसेच सत्य असत्याची पडताळणी करून ते कर्मचाऱ्यांच्या हिताची कामं नक्की करू शकतात. प्रसंगी त्यांनी मांडलेले सत्य व कटू विचार (साखरेचा मुलामा दिलेली कडू गोळी) कर्मचारी स्वीकारतातही. सत्यप्रियता जपताना अतिशय महत्वाची बाब म्हणजेच सत्याचा अतिरेकही करू नये. कधी कधी सत्य बोलूनही उपयोग नसेल तर न बोलणेच उत्तम.

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात्, न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्

प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥

सत्य त्या व्यक्तीसमोर बोलावे जो सत्यप्रिय आहे, ज्याला सत्याची चाड आहे. ज्या व्यक्तीला सत्य वा असत्य यांची काहीच किंमत नाही अशा व्यक्तीसमोर सत्य बोलून नको ते वाद ओढावून घेऊ नयेत. ख्रिस्तपूर्व काळातले असे प्रामाणिक व व्यवहारी विचार आधुनिक व्यवस्थापनशास्त्रात अगदी अलिकडच्या काळात 'बिझनेस एथिक्स', 'कॉर्पोरेट गर्व्हनन्स' अशा गोंडस नावांनी प्रसिद्ध होत आहेत.

दूरदर्शनवर नित्य बहुविध कंपन्या आपापल्या वस्तूंची जाहिरात करत असतात. विशेषतः वनज कमी करणे, टकलावर केस उगवणे इत्यादी. अशा कंपन्या त्यांची उत्पादनं नाही तर स्वप्नं विकतात. जे कधीही शक्य नाही किंवा खूपच अवघड आहे अशा ग्राहकांच्या अंतर्मनातील इच्छा जाणून ते मधुर बोलत राहतात. अशा असत्याला सत्य भासवणारे संभाषणही घातकच. सत्य की असत्य याचा परामर्श घेण्याचं काम खरं तर ग्राहकांचं. पण ज्यांना असत्यच केवळ मन रिझवण्याकरिता आवडतं त्यांना सत्ययुक्त संभाषणाबाबत काय सांगावे ? म्हणूनच चाणक्य म्हणतात, 'केवळ कार्यभाग साधण्याकरिता योजना करून असत्य किंवा सत्य बोलू नये. त्यासारखा समाजद्रोह नाही.

संदर्भ –

मराठी पुस्तके –

- 1) 'आर्य' (चाणक्यांच्या जीवनावर आधारित कादंबरी), डॉ. वसंत पटवर्धन, उत्कर्ष प्रकाशन, पुणे 1980.
- 2) 'कौटिलीय अर्थशास्त्राचा परिचय', वसुंधरा पेंडसे-नाईक, नॅशनल बुक ट्रस्ट, नवी दिल्ली, 2009

इंग्रजी पुस्तके –

- 1) **‘Chanakya’s Aphorisms on Management’, Ashok Garde**, Ahmedabad Management Association, Ahmednabad, 2003.
- 2) **‘Chanakya – The Master Statesman’, Roopa Pai**, Rupa & Co., New Delhi, 2003
- 3) **‘The Kautilya Arthashastra (Part 1,2 and 3)’, R.P.Kangle**, Motilal Banarasidas, Delhi, 1988
- 4) **‘Kautilya’s Arthshastra’** translated into English by **R. Shamasastri** (e-book), Publication details not available

हिंदी पुस्तके

- 1) **‘चाणक्यसूत्राणि (अर्थ और विवरण सहित)**
भाषांतरकार तथा व्याख्याकार स्व. श्री. रामावतार विद्याभास्कर स्वाध्याय मंडळी, पारडी (1959)